

## مروری بر کتابت‌های نستعلیق مناجات‌نامه حضرت امیر(ع)

مهدی صحراگرد\*

امام علی(ع) در مقام مهم‌ترین کاتب قرآن و برطبق برخی عقاید در مقام واضع خط کوفی در میان خوشنویسان احترام ویژه‌ای داشته است؛ به طوری که بسیاری از هنرمندان در طول تاریخ خوشنویسی اسلامی با هدف‌های گوناگون به آثار و گفته‌های او تأسی جسته‌اند. نگاهی به نوشته‌های گذشتگان که اکنون در رسالات و تذکرها‌های خوشنویسی گرد آمده گواهی است بر این مدعا<sup>۱</sup>، اما به گمان نگارنده، اوج علاقه و ارادت خوشنویسان به این امام را می‌توان در کتابت مکرر مناجات‌نامه منسوب به او دانست. خوشنویسان ایرانی این مناجات‌نامه را که در میان متخصصان زبان عرب به فصاحت و بلاغت مشهور است، از سر ارادت بارها نوشته‌اند به طوری که در میان آثار به جا مانده می‌توان اثری از این متن را به خط بهترین خوشنویسان هر دوره سراغ گرفت. کیفیت کتابت مناجات‌نامه‌های به جا مانده به حدی است که این آثار را می‌توان مأخذی موثق جهت بررسی تحولات خوشنویسی نیز به شمار آورد زیرا در برخی از مجموعه‌ها این متن را در کنار دفتر مفرداتی قرار داده‌اند که خوشنویسان جهت تعیین قواعد کتابت مفردات خط نستعلیق نوشته‌اند. کتابت مناجات‌نامه حضرت امیر(ع) بیش‌تر به آثار نستعلیق منحصر است و اساساً کتابت این متن را می‌توان همچون رسمی سنتی در میان نستعلیق‌نویسان به حساب آورد. گواه این گفته اینکه همه مناجات‌نامه‌های نستعلیق در قالب دفتری با تعداد

مناجات روح‌نواز مولی‌الموحّدین، بارها دستمایه خوشنویسان صاحب‌نام قرار گرفته و آثار این هنرمندان در گنجینه هنر این مرز و بوم ماندگار شده است. در راستای احیا و نشر آثار مکتوب و کهن موجود در گنجینه مخطوطات آستان قدس رضوی، نسخه‌ای نفیس و بی‌بدیل از مناجات منظوم و منسوب به مولای متقیان حضرت علی‌بن‌ابیطالب علیه‌السلام که به قلم سحرآمیز میرعلی هروی هنرمند بلندآوازه قرن دهم، در قالب مرقع کتابت گردیده، به شیوه‌ای فاخر و مطابق با اصل اثر از سوی مؤسسه آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی در سال ۱۳۸۷ به چاپ رسیده است. این اثر که با تذهیبی دلنشین کتاب‌آرایی شده، به دو صورت مرقع (به تعدادی محدود) و کتاب، همراه با مقدمه‌ای از دکتر محمدجعفر یاحقی، که به قلم استاد غلامحسین امیرخانی خوشنویسی شده، به زیور طبع آراسته و در دسترس علاقه‌مندان قرار گرفته است. مقاله حاضر، مروری دارد بر کتابت‌های این مناجات دلنشین.

تحریریه

\* دکترای تاریخ تحلیلی-تطبیقی هنر اسلامی دانشکده هنر دانشگاه شاهد تهران .  
Sahragard\_mn@yahoo.com

سطور متفاوت نوشته شده و شیوه تزیین و تذهیب آنها نیز - به استثنای چند نمونه- شباهت‌های غیر قابل انکاری دارد. گویی همه خوشنویسان خود را ملزم به رعایت یک قالب کلی در کتابت این متن می‌دانسته‌اند. ویژگی‌های خوشنویسی و تزیین این متن جهت بررسی تحولات خط نستعلیق و درک رویکرد خوشنویسان هر دوره در کتابت متون منظوم شایان توجه و تدقیق است. از این رو گمان می‌رود جهت نیل به این هدف بهتر است در ابتدا فهرستی از این آثار تهیه شود. در این نوشتار برخی از مهم‌ترین هنرمندان ایرانی که مناجات‌نامه حضرت امیر(ع) را به خط نستعلیق نوشته‌اند به‌طور مختصر معرفی می‌گردند.

### اظهر تبریزی

مناجات‌نامه او را می‌توان از کهن‌ترین مناجات‌نامه‌های نستعلیق به‌شمار آورد. هم‌اکنون تمام صفحات آن به‌جا مانده زیرا مهدی بیانی دو صفحه از آن را در مرقع بهرام میرزا دیده است. بدین ترتیب در قرن دهم (زمان تهیه مرقع بهرام میرزا) برگ‌های این اثر از هم گسسته بوده و مرقع سازان برای حفظ برگه‌های به‌جا مانده آن را در مرقع بهرام میرزا جای داده‌اند. اظهر تبریزی (متوفی احتمالاً ۸۶۲ هـ.ق) خوشنویس مشهور قرن نهم هجری است که شاگرد جعفر تبریزی بود و همراه او در کارگاه بایسنقر فعالیت می‌کرد. از مهم‌ترین شاگردان او سلطان‌علی مشهدی است.<sup>۱</sup> اظهر تبریزی این اثر را به خط نستعلیق دو دانگ جلی متوسط و رقا عالی با چنین رقمی کتابت کرده است: «کتابه العبد الفقیر المذنب اظهر الکاتب تجاوز الله عن سیناته محمد و آله و صحبه». این اثر در خزانه تویقاپو سرای استانبول محفوظ است.<sup>۲</sup>

### اسماعیل استرآبادی (متوفی ۹۳۲ هـ.ق)

از خوشنویسان قرن نهم هجری که در دربار تیموریان فعالیت می‌کرد. او فرزند ابراهیم تعلیق‌نویس (متوفی؟) از منشیان معروف هرات است که سام میرزا در تحفه سامی او و پدرش را جزو چهل تن از خوشنویسان کارگاه بایسنقر دانسته است. او یک نسخه مناجات‌نامه حضرت امیر(ع) را نوشته که چنین رقم دارد: «تمت الکتاب علی ید العبد الفقیر الحقیر اسماعیل بن ابراهیم استرآبادی». این اثر به قلم نیم دودانگ نستعلیق خوش است که مهدی بیانی آن را نزد استاد طاهرزاده بهزاد دیده است.<sup>۴</sup>

### میرعلی هروی

میرعلی هروی (متوفی ۹۵۱ هـ.ق) را مهم‌ترین نستعلیق‌نویس پیش از میرعماد می‌دانند؛ زیرا شیوه او در قرن دهم پیرو فراوان یافت و بسیاری از هنرمندان این قرن و پس از آن همچون شاگردان محمدحسین تبریزی - میرعماد و رضا عباسی - از روش او پیروی کردند.<sup>۵</sup> او در خط نستعلیق شاگرد زین‌الدین داماد بود و بدین ترتیب از شاگردان با واسطه

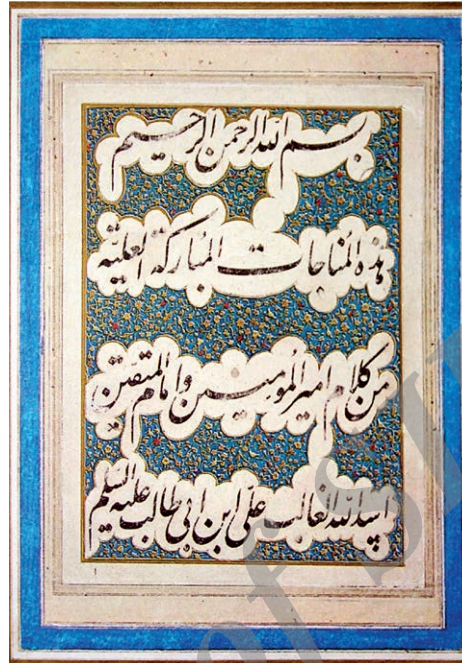
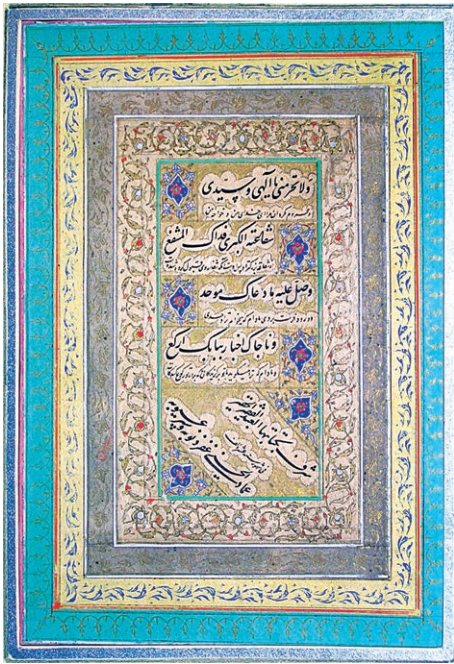
سلطان‌علی مشهدی به‌شمار می‌رود. وفات او را ۹۵۱ هـ.ق ثبت کرده‌اند.<sup>۶</sup> از او نسخه و قطعات زیادی به‌جا مانده که مناجات‌نامه حضرت امیر(ع) یکی از آنهاست. گویا از میرعلی هروی دو مناجات‌نامه در دست است یکی در کتابخانه آستان قدس رضوی و دیگری در کتابخانه کاخ گلستان ننگه‌داری می‌شود. اثری که در کتابخانه آستان قدس است دوازده صفحه دوازده سطر دارد که در سال ۹۳۹ هـ.ق کتابت شده است. تمام صفحات این اثر با کاغذ ابری متن و حاشیه شده است که متن خوشنویسی را با طلا اندازی و دندان موشی و جدول‌کشی آراسته‌اند. این اثر چندی پیش به چاپ رسید. رقم این اثر چنین است: «کتابه العبد المذنب میرعلی الکاتب غفر ذنوبه و ستر عیوبه فی اواخر شهر شوال سنه تسع و ثلاثین و تسعمایه الهجریه النبویه المصطفویه علیه السلام و التحیه».\* اثر محفوظ در کتابخانه کاخ گلستان به خط نستعلیق دو دانگ و خفی عالی است که چنین رقمی دارد: «شرف بکتابتها العبد الفقیر علی الحسینی غفر الله ذنوبه فی شهر سنه اربع عشر و تسعمایه»<sup>۷</sup>

تصویر ۱.  
صفحه ای از مناجات‌نامه  
حضرت امیر(ع)  
به خط میرعلی هروی،  
مأخذ تصویر:  
میرعلی هروی،  
مناجات‌نامه مولا علی(ع).



\*. مقدمه این کتاب را محمدجعفر یاحقی نوشته است و مشخصات آن چنین است: مناجات‌نامه مولا علی(ع) به خط میرعلی هروی، مشهد، مؤسسه آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی، ۱۳۸۷.





تصویر ۲.  
صفحه آغاز مناجات‌نامه حضرت امیر(ع)  
به خط میرعماد، محفوظ در کتابخانه استانبول،  
مأخذ تصویر، طاوسی،  
گنجینه هنر خط و تذهیب، ص ۲۶.

تصویر ۳. صفحه پایانی مناجات‌نامه حضرت امیر(ع) به خط میرعماد که در بردارنده رقم است. این صفحه به صورت تک برگی در موزه خوشنویسی و کتابت مسجد صاحب‌الامر تبریز نگهداری می‌شود، عکس از نگارنده.

#### مالک دیلمی (۹۲۴-۹۶۹ هـ.ق)

مالک دیلمی در سال ۹۲۴ هـ.ق چشم به جهان گشود. او خطوط نسخ و ثلث را از پدرش شهره‌امیر آموخت و نستعلیق را نزد رستم‌علی و حافظ باباجان فراگرفت. او مدتی در کارگاه ابراهیم میرزا در مشهد و مدتی نیز ملازم شاه طهماسب در قزوین بود و کتیبه‌ها و قطعات فراوانی نوشت. مالک دیلمی در عهد شاه طهماسب سرپرست تنظیم و تزیین و تجلید یک مرفق بود و خود بر آن مقدمه‌ای نگاشت که اکنون بخشی از آن به جا مانده است. در میان آثاری که از او به جا مانده یک نسخه مناجات‌نامه امیرالمؤمنین علی(ع) نیز به چشم می‌خورد که به سال ۹۵۵ هـ.ق کتابت شده است. او این مناجات‌نامه را به خط نستعلیق خوش و به قلم سه دانگ و دو دانگ و نیم کتابت کرده است. رقم این اثر چنین است: «مشقه العبد المذنب الراجی الی رحمہ اللہ الغنی مالک الدیلمی غفر ذنوبه و ستر عیوبه بدارالسلطنه تبریز فی سنه ۹۵۵» این اثر هم اکنون در کتابخانه دانشگاه استانبول محفوظ است.<sup>۸</sup>

#### میرعماد الحسنی القزوینی

شهرت میرعماد او را از معرفی در این مختصر بی‌نیاز می‌کند. میرعماد الحسنی (کشته به سال ۱۰۲۴ هـ.ق) را که برخی سنی مذهب دانسته‌اند<sup>۹</sup> دو بار مناجات‌نامه حضرت امیر(ع) را

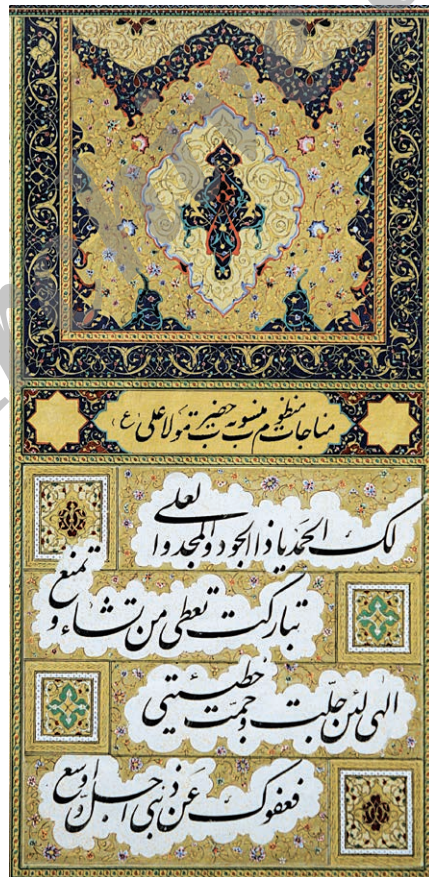


تصویر ۴.  
صفحه ای از مناجات‌نامه  
میرزا غلامرضا اصفهانی.





تصویر ۵.  
دو صفحه از مناجات نامه وصال شیرازی،  
مأخذ تصویر: بنیل صفوت، هنر قلم، ۱۱۴.



تصویر ۶.  
صفحه آغازین مناجات نامه غلام حسین  
امیرخانی، ارایه شده در نمایشگاه غلام  
حسین امیرخانی در فرهنگستان هنر،  
۱۳۸۶، عکس از نگارنده.

کتابت کرده است. این مطلب نشان می‌دهد احترام و ارادت به امیر مؤمنان فقط به هنرمندان شیعه مذهب منحصر نبوده است. میرعماد در آغاز مناجات‌نامه‌ای که اکنون در کتابخانه دانشگاه استانبول محفوظ است چنین نوشته است: بسم الله الرحمن الرحيم / هذه المناجات المباركة العلية / من كلام اميرالمؤمنين و امام المتقين / اسدالله الغالب علي بن ابي طالب عليه السلام» این اثر در قالب دفتری جلی است و در هر صفحه چهار سطر دارد.<sup>۱۱</sup> رقم این اثر چنین است: «شرف بکتابتها العبد الفقير الحقير عماد الحسنی غفر ذنوبه و ستر عيوبه».<sup>۱۱</sup>

نسخه دیگر، مناجات‌نامه‌ای است با ترجمه فارسی که اکنون در کتابخانه کاخ گلستان نگهداری می‌شود. دیگر خوشنویسان از این اثر بارها تقلید کرده‌اند. میرعماد این اثر را به قلم دو دانگ و کتابت خفی ممتاز نوشته و در صفحه پایانی مناجات‌نامه چنین رقم زده است: «شرف بکتابتها العبد الفقير الحقير عماد الحسنی غفر ذنوبه و ستر عيوبه فی شهر سنه عشر و الف».<sup>۱۲</sup> صفحه پایانی یک مناجات‌نامه به همین تاریخ و رقم نیز در موزه خوشنویسی مسجد صاحب الامر تبریز وجود دارد که مشخص نیست آیا این برگ مربوط به اثری دیگر است یا برگی از اثر محفوظ در کتابخانه کاخ گلستان بوده است. (تصویر ۲)

#### علی محمد طهرانی

وی از کاتبان دوره فتح‌علی‌شاه قاجار است که یک نسخه مناجات‌نامه حضرت امیر(ع) را کتابت کرده است. رقم کاتب در پایان این اثر چنین است: «حسب الامر ... نائب السلطنه



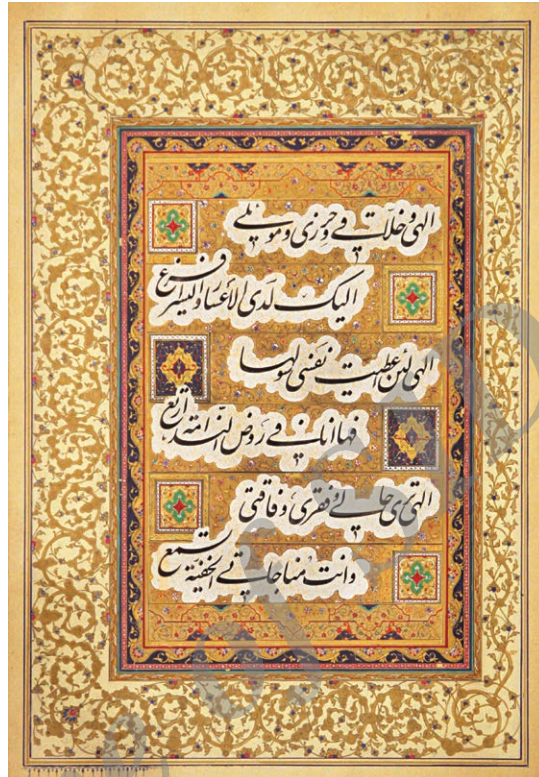
العلیة العالیة علی شاه... مرقوم رقم شکسته کمترین غلام عقیدت فرجام علی محمد طهرانی مستوفی سرکار شوکت مبانی شد و کان ذلک فی یوم الاثنین من شهر هزار و دوپست و سی و دو مطابق سنه اودئیل فرخنده تحویل»<sup>۱۳</sup>.

**محمود بن وصال شیرازی (متوفی ۱۲۳۴-۱۲۷۴ هـ.ق)**  
از کاتبان قرن سیزدهم هجری و دومین پسر محمد شفیع شیرازی (متوفی ۱۲۶۲ هـ.ق) متخلص به وصال است. این اثر تاریخ ۱۲۶۷ هـ.ق دارد و به خط نستعلیق عالی با مرگب سیاه بر کاغذ شیری زرافشان نوشته شده است. این اثر را به صورت مرقع تدوین کرده‌اند. قالب آن همچون دیگر آثار به صورت دفتری است و در هر صفحه چهار سطر دارد که در دوازده صفحه نوشته شده است. رقم کاتب در صفحه پایانی چنین است: «کتابه العبد المذنب محمود بن وصال طاب الله ثراه المتخلص بحکیم سنه ۱۲۶۷». این اثر در مجموعه ناصر خلیلی در لندن نگهداری می‌شود.<sup>۱۴</sup>

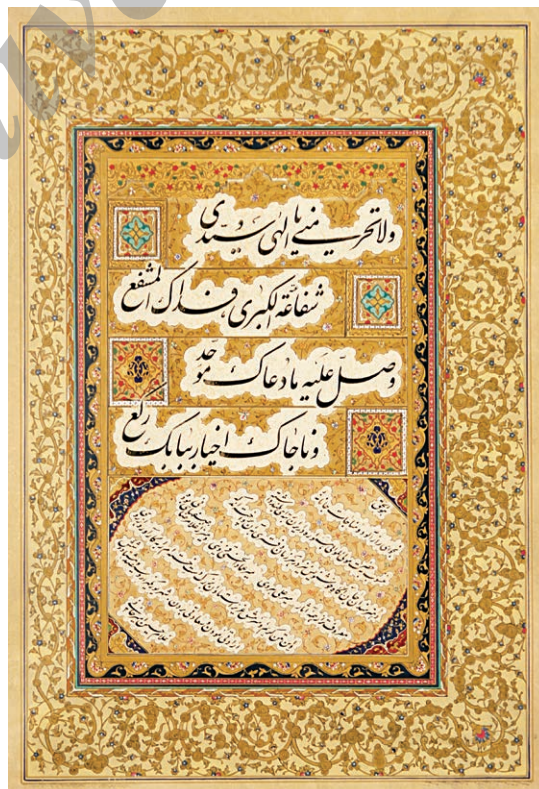
**عبدالوهاب شیرازی (۱۲۵۲-۱۳۲۸ هـ.ق)**  
او ششمین فرزند وصال شیرازی متخلص به «یزدانی» است. در نستعلیق پیرو شیوه میرعماد بود و طبعی روان داشت و شعر می‌سرود. عبدالوهاب در شیراز فعالیت می‌کرد و به سال ۱۳۲۸ هـ.ق در گذشت. آثاری از او به خط نستعلیق به جا مانده که یکی از آنها مناجات‌نامه حضرت امیر(ع) است. او این اثر را به سال ۱۲۸۲ هـ.ق به خط نستعلیق به قلم دو دانگ خوش نوشته و به صورت مرقع در آورده است. رقم کاتب در صفحه پایانی مرقع چنین است: «مفقه ... عبدالوهاب المتخلص به یزدانی ابن مرحوم المغفور الوصال ... فی شهر شعبان المعظم ۱۲۸۲». این اثر در مجموعه مهدی بیانی بوده است.<sup>۱۵</sup>

**میرزا غلامرضا اصفهانی (متوفی ۱۳۰۴ هـ.ق)**  
از مشهورترین خوشنویسان قرن سیزدهم است که به دربار محمدشاه راه یافت و هنرش در عهد ناصری شکوفا شد. شهرت میرزا بیش از همه در سیاه‌مشق نویسی است. او در سال ۱۳۰۴ هـ.ق در گذشت. میرزا غلامرضا به حضرت امیر بسیار علاقه مند بود به طوری که تقریباً همه آثارش را با جمله «یا علی مدد است» رقم زده است. او به سال ۱۲۹۳ هـ.ق مناجات‌نامه حضرت امیر(ع) را کتابت کرده است. رقم کاتب در صفحه پایانی مناجات‌نامه چنین است: «هو العزیز شرف بکتابتها العبد الفقیر الحقیقیر غلامرضا غفر ذنوبه و ستر عیوبه سنه ۱۲۹۳ یا علی مدد است».<sup>۱۶</sup>

**احمد قوام السلطنه (۱۲۵۷-۱۳۳۴ ش)**  
از منشیان دربار مظفرالدین شاه قاجار بود و در دربار مراتب ترقی را پیمود. از جمله آن که سمت معاونت وزارت کشور و وزرات جنگ را احراز کرد و پس از مشروطیت به



تصویر ۷.  
صفحه‌ای از مناجات‌نامه غلام حسین امیرخانی، ارایه شده در نمایشگاه غلام حسین امیرخانی در فرهنگستان هنر، ۱۳۸۶، عکس از نگارنده.



تصویر ۸.  
صفحه پایانی مناجات‌نامه غلام حسین امیرخانی که در بردارنده رقم اثر است، ارایه شده در نمایشگاه غلام حسین امیرخانی در فرهنگستان هنر، ۱۳۸۶، عکس از نگارنده.

ایالت خراسان منصوب گردید. همچنین در ۱۲۹۹ هـ ق به مقام وزارت کشور منصوب شد. او خط نستعلیق و شکسته را استادانه می‌نوشت. از جمله آثار او یک مرقع در بردارنده ده رقع است که مناجات حضرت امیر(ع) را از روی مرقع مناجات‌نامه میرعماد مشق کرده است. خط آن به قلم دو دانگ و کتابت عالی است و رقم آن چنین است: «خانزاد دولت ابد مدت روزافزون احمدبن معتمدالسلطنه فی شهر رجب المرجب سنه ۱۳۱۱». این اثر در کتابخانه کاخ گلستان نگهداری می‌شود.<sup>۱۷</sup>

### غلام حسین امیرخانی

غلام حسین امیرخانی از مهم‌ترین خوشنویسان معاصر است و بسیاری از نستعلیق‌نویسان معاصر از او پیروی می‌کنند. او نیز همچون گذشتگان مناجات‌نامه حضرت امیر(ع) را کتابت کرده است. او در انجام این کار چه در ترکیب خطوط و تنظیم سطور و چه در تزیین و تذهیب بیش از همه از مناجات‌نامه میرعماد تتبع کرده است. این اثر که در سال ۱۳۸۶ ش در نمایشگاهی به نمایش گذاشته شده بود، قرار بود به همراه چند اثر دیگر به صورت کتاب درآید. رقم این هنرمند در صفحه پایانی مناجات‌نامه گویای انگیزه او در کتابت این متن شریف است: «هوالحق/ نجوای رازآلود و مناجات جانانه/ منسوب به حضرت مولی الموالی همواره در ایران رتبه‌ای بلند داشته/ و هنرمندان جان آگاه خوشنویس نیز در هر زمان دفتری به آن پرداخته‌اند/ که معروف‌تر از همه آثار میرعلی هروی، میرعماد الحسنی قزوینی و میرزا غلام‌رضا اصفهانی بوده/ و این متن کریم و سرمشق عزیز استادان بزرگ دست خسته‌ام را به کار آورد/ از روی ارادتی نمودن و سعادت بردن شهرپور یک‌هزار و سیصد و هشتاد و شش/ غلام حسین امیرخانی».<sup>۱۸</sup>

### پی‌نوشتها

۱. از آن جمله اینکه بخشی از تغییرات یاقوت مستعصمی در قلم‌های ششگانه در اثر قط محرف قلم بود که به گفته بسیاری از پیشینیان همچون عبدالله صیرفی الهام یافته از سخن امام علی(ع) است: «بعد از آن در قلم تراشیدن و قط زدن تغییری کرد و استدلال و استرشاد از کلام امیرالمؤمنین علی - صلوات الله علیه- می‌شود که فرمود: «اطل حلقة القلم و اسمنها و احرف القط و ایمنها فان صلیلا کصلیل المشرقی والافعد لقطه» یعنی نوک قلم دراز بتراش و فریه و قط قلم محرف زن تا چون بر درج نهی و کتابت کنی آوازی دهد مثل آواز مشرقی...». عبدالله صیرفی، «آداب الخط»، در: نجیب مایل هروی، کتاب آرایبی در تمدن اسلامی، ص ۱۹.
۲. گویا سلطان علی به طور مستقیم از اظهر سرمشق نگرفته بلکه با مشق از آثار او شیوه اظهر را آموخته است. (نک: مهدی بیانی، احوال و آثار خوشنویسان، ص ۷۱).
۳. همان، ص ۱۰۴۸. گفتنی است مهدی بیانی ذیل نام اظهر تبریزی در بخش نستعلیق نویسان از این اثر سخنی نرانده بلکه آن را در بخش خوشنویسان خطوط سته، ذیل نام اظهر معرفی کرده است.
۴. همان، ص ۶۵.
۵. نک: همان، ص ۵۳۳.
۶. برای آگاهی بیشتر از زندگی و آثار او نک: همان، ص ۴۹۳-۵۱۶.
۷. همان، ص ۵۱۲.
۸. همان، ص ۶۰۸.
۹. البته در این سخن تردید است.
۱۰. محمود طاوسی، گنجینه هنر خط و تذهیب، ص ۲۵-۱۱. به نقل از مهدی بیانی، همان، ص ۵۳۶.
۱۲. همان‌جا.
۱۳. به نقل از همان، ص ۴۸۱.
۱۴. برای دیدن تصاویر این اثر و آگاهی از دیگر خصوصیات آن نک: بنیل صفوت، هنر قلم، ص ۱۱۴.
۱۵. همان، ص ۴۲۰.
۱۶. برای دیدن تصویر این اثر نک: مرقعات خط، ص ۱۱۴.
۱۷. مهدی بیانی، همان، ص ۴۳.
۱۸. برای آگاهی بیشتر از آثار عرضه شده در این نمایشگاه و نقد آثار نک: مهدی صحراگرد، «مناجاتی از زبان قلم (نقدی بر نمایشگاه غلام حسین امیرخانی)» در: آیینیه خیال، ش ۴، ۱۳۸۶.

### کتاب‌نامه

- بیانی، مهدی. (۱۳۶۳) احوال و آثار خوشنویسان. تهران. علمی و فرهنگی.
- صحراگرد، مهدی. (۱۳۸۶). «مناجاتی از زبان قلم (نقدی بر نمایشگاه غلام حسین امیرخانی)» در: آیینیه خیال، ش ۴.
- مرقعات خط. تهران. پساوولی. ۱۳۶۷.
- طاوسی، محمود. (۱۳۶۶) گنجینه هنر خط و تذهیب. شیراز. نوید.
- صفوت، بنیل. (۱۳۷۹). هنر قلم. گردآورنده: ناصر خلیلی. ترجمه پیام بهتاش. تهران. کارنگ.
- صیرفی، عبدالله. (۱۳۷۳). «آداب الخط»، در: نجیب مایل هروی، کتاب آرایبی در تمدن اسلامی، مشهد، بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
- هروی، میرعلی. (۱۳۸۷). مناجات‌نامه مولا علی(ع)، مقدمه محمدجعفر یاحقی، مشهد، مؤسسه آفرینش‌های هنری آستان قدس.